

Těla v pohybu: Masová gymnastika jako kolektivní sociální představení¹

Bodies in Motion: Mass Gymnastics as a Collective Social Performance

Vanda Thorne

ABSTRACT This essay explores ritualized displays of bodies in mass gymnastics as one of the ideologically most important public collective performances in socialist Czechoslovakia. I examine the ways in which these spectacles functioned as validations of the regime's authority. I start with discussing the use of the body as a symbolic tool, especially in connection with mass body displays. I then focus on the relationship between mass gymnastics and constructions of national imagery as exemplified by the Sokol movement. Finally, I look at the ways in which the communist mass gymnastics – spartakiads – were constructed to reflect the newly required public image of the collectivized masses. Throughout, I argue that the forceful transformation of the Sokol movement into spartakiads involved a political as well as discursive shift, the latter characterized by a qualitative difference in the body-controlling mechanisms. Although both movements organized their performances as political spectacles, each revolved around a different set of political and ideological agendas, with a different approach to the individual bodies of the athletes. The athletes' bodies in Sokol and spartakiads signified two radically different political regimes as well as images of community. Whereas the sokol body was primarily an individual body summoned to reinforce the rhetoric of national recovery, the spartakiad body belonged to, and represented, the newly designed communist collective. Furthermore, Sokol's exercising athletes were noticeably different from the audiences that observed them, while spartakiads consciously blurred any such distinctions in an effort to exemplify the absolute egalitarianism of the socialist masses. Anybody could and did become involved in the spartakiads, regardless of their education, occupation, physical condition, or age.

KEY WORDS mass gymnastics, Sokol, spartakiads, collective identity, national revival, communism, discipline

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 1/2011. S. 99–117. ISSN 1214-813X.

¹ Tento článek je mírně pozměněnou statí publikovanou pod názvem „Bodies in Motion: Mass Gymnastics as a Collective Social Performance“ jako kapitola disertační práce *Ideologies and Realities of the Masses in Communist Czechoslovakia* obhájené v roce 2005 na University of Pittsburgh. Online verze disertační práce je dostupná na [www: <etd.library.pitt.edu/ETD/available/etd-04152005-030452/unrestricted/VandaThorneETD2005.pdf>](http://www.<etd.library.pitt.edu/ETD/available/etd-04152005-030452/unrestricted/VandaThorneETD2005.pdf>)

Československý totalitní režim charakterizovala snaha o vytvoření dokonalé kolektivní mentality a zároveň i úsilí o její veřejnou prezentaci prostřednictvím masových ceremonií. Spartakiády patřily k nejoblíbenějším a nejefektivnějším představením disciplinovaných mas. Spartakiády se konaly jednou za pět let u příležitosti oslav osvobození Československa Rudou armádou v roce 1945. Místem konání byl Strahovský stadion, největší stadion na světě s kapacitou 220 000 diváků, plochou o velikosti osmi fotbalových hřišť a 200 podzemními reproduktory. S rozpočty přesahujícími v 80. letech 600 milionů korun se spartakiády „staly největší podívanou masové gymnastiky, která se kdy konala“ (Roubal 2001: 12). Spartakiády byly naplánovány tak, aby fungovaly jako ideologický nástroj nového režimu, aby představily jeho sílu a oslavily absolutní jednotu státu a lidu.

Spartakiády nicméně nebyly první masovou událostí takového kulturního významu. Československo bylo v tomto ohledu výjimečné; veřejná představení cvičících mas dosáhla nevídaných rozměrů v průběhu celé jeho historie, včetně meziválečného demokratického období první republiky. Ale již před získáním nezávislosti na Rakousku-Uhersku v roce 1918 byly desetitisíce Čechů aktivními členy sokolského hnutí, jež prostřednictvím masového cvičení podporovalo národní obrození. Po komunistickém převzetí moci v roce 1948 bylo sokolské hnutí a ideologie násilně nahrazeny spartakiádou, která nicméně nadále těžila z celonárodní oblibenosti sokolských aktivit. To přechod k novým formám masových událostí značně usnadnilo.

V eseji vycházím z předpokladu, že k porozumění rozdílu mezi sokolským hnutím a spartakiádami je důležité pochopit, do jaké míry byla v těchto formách kolektivní tělesné aktivity oddělena kontrola těla od kontroly mysli (srovnej Bourdieu 1988). Zatímco manipulace těla za účelem jisté formy výkonu může být poměrně snadná, kontrola mysli vyžaduje mnohem komplikovanější a sofistikovanější vnější a vnitřní působení.

Proměna lidských myslí, stejně jako těl, byla ironicky mnohem důležitější pro sokolské hnutí, jehož cílem byla totální transformace českého národa prostřednictvím nastolení harmonie těla a mysli. Pro vůdce sokolského hnutí bylo tudíž mimořádně důležité, aby jeho členové pochopili a souhlasili s politickými a sociálními cíli organizace. Naopak pro komunistické ideologie nebyly porozumění a souhlas občanů tak důležité.

Jak ukázu v tomto eseji, komunističtí strážci spartakiád neusilovali primárně o totální kontrolu nad lidskou myslí. Výsledky takového snažení by nikdy nebyly tak jisté a tak snadno dosažitelné jako relativně jednoduchá kontrola lidských těl. Tím, že komunistická ideologie oddělila kontrolu těla od kontroly mysli, a zaměřila se výhradně na kontrolu těla, bylo dosaženo dokonalého vizuálního zobrazení poslušnosti a řádu. Takto ideologicky silná ukázka jednoty mohla být pak dále využita v jiných propagandistických materiálech – výjevy ze spartakiád se tak často objevovaly na oficiálních plakátech, v literatuře a filmech.

Tělo jako symbolický nástroj

Eugen Weber ve svém textu o gymnastice poznamenal, že „fyzické cvičení a role, kterou mu člověk přisuzuje a společnost vyhrazuje, může dokumentovat dobu a mentalitu stejně podnětně jako její průmyslové výtvarky; a fyzický trénink si vždy vynucuje otázku: trénink za jakým účelem?“ (Weber 1971: 70). Ač často přehlížen teoretiky, nesmírný symbolický

potenciál veřejných přehlídek sportujících těl určitě nebyl v historickém vývoji ignorován politickými a veřejnými vůdci.

Disciplína těla, jak tvrdí Pierre Bourdieu, se tak stala „nástrojem *par excellence* všech možných forem ‚domestikace‘, [...] čímž nabídla režimům formu souhlasu, již by mysl mohla odmítnout“ (Bourdieu 1988: 161). Kolektivní disciplína těla pomohla „somatizovat sociálně tím, že jej symbolizovala“ (Bourdieu 1988: 161), ať už s vědomým souhlasem cvičících jedinců nebo bez něj. Proto také totalitní režimy s takovou oblibou používaly masovou gymnastiku jako viditelnou demonstraci jednoznačné podpory svých občanů.

Organizované přehlídky těl také vhodně potlačily soutěživý prvek individuálních sportovních disciplín, který byl v prostředí komunistického režimu nežádoucí. Místo toho se přehlídky soustředily na kolektivní poslušnost a uniformitu. Zatímco různá představení tělesných výkonů měla pronikavý účinek v mnoha odlišných režimech a kulturách, cvičící tělo jako takové představovalo jednotku, prostřednictvím které byly běžně symbolizovány hodnoty síly, řádu, produktivity a zdraví. Jak naznačily Cheryl Cole a Melissa Orlie (1995), sport nabízí podmanivý prostor pro tvorbu mýtů, stejně tak jako prostor pro kontrolu a podívanou, v němž je tělo mnohonásobně ohýbáno neviditelnými mechanismy moci. Tyto mechanismy určují, „zda se k tělům přistupuje s nadšením a radostí, úzkostí a zděšením, nebo s kombinací obojího“ (Cole a Orlie 1995: 229). V důsledku tak může být totožné tělo viděno jako vítězný symbol zdraví a síly, nebo jako živoucí důkaz bezduché degenerace. Typickým příkladem byly radikálně odlišné interpretace výkonů sovětských atletů na olympiádě v roce 1952, které byly na jedné straně přirozeně oslavovány Sověty, ale na straně druhé interpretovány Američany jako výsledky odlišněného sovětského sportovního průmyslu (Cole a Orlie 1995: 236).

Podobně mohl komunistický režim v Československu interpretovat dvě téměř identická masová představení jako radikálně odlišné aktivity: Sokol jako kapitalistický, buržoazní nebo dokonce reakcionářský; spartakiády jako revoluční, pokrokové a rovnostářské. Sokol a spartakiády ale nebyly prvním případem sportovních hnutí, které byly posuzovány a manipulovány různými režimy odlišně. Německé turnerské hnutí nebo různé gymnastické přehlídky v nacistickém Německu, v Sovětském svazu, Maďarsku, Rumunsku nebo Jugoslávii vytvořily své vlastní oficiální a neoficiální interpretace, které se proměňovaly v čase a podle momentálního politického umístění interpretujícího. Oficiální interpretace dokonce často spočívaly na očividně protikladných tvrzeních. To byl i případ hojně deklarovaného přání turnerského hnutí zahrnout v sobě všechny sociální vrstvy, a tak odstranit třídní a regionální odlišnosti. Současně s tím však turnerské hnutí otevřeně vylučovalo některé společenské skupiny, jako například národní menšiny.

Československý případ je jedinečný nejen rozsahem, s nímž masové gymnastické aktivity ovlivnily národ a stát, ale i radikální podobou transformace sokolských sletů ve spartakiády. Zatímco turnerské hnutí nebylo restrukturováno v celonárodní hnutí ani ve Spolkové republice Německo, ani v Německé demokratické republice, sokolské hnutí bylo vědomě využito ve zcela odlišném politickém a ideologickém systému a pro radikálně odlišné cíle. Zároveň sehrála masová gymnastická představení zásadní roli v propagandistických aktivitách komunistického Československa, což Československo odlišovalo od Sovětského svazu, Maďarska, Rumunska nebo Jugoslávie, kde masová gymnastická představení představovala důležitou, ale rozhodně ne klíčovou součást komunistické propagandy. Spartakiády ztělesnily novou rovinu

vynucené kolektivní prezentace ideologického sdělení prostřednictvím veřejně sdíleného atleticko-estetického diskurzu. Staly se doslova záležitostí pro všechny: „účast na stadionu – ať již na cvičišti, nebo na tribunách – je dokladem účasti na společném díle, dokladem aktivní účasti na věci socialismu“ (Macura 1992: 78). Právě i díky jejich masivnímu vlivu na organizaci veřejného života v Československu byly spartakiády často prezentovány jako zásadní historická a kulturní událost pokrokového socialistického státu. Vladimír Macura při této příležitosti cituje druhého komunistického prezidenta Antonína Zápotockého, který hovořil o nadcházející spartakiádě v roce 1954 jako o „úběžníku veškerého snažení země“ (Macura 1992: 76).

Vzestup cvičících mas

Sport je nezbytným faktorem stvoření masového člověka.

Jacques Ellul, *The Technological Society*, 1971: 382

Protože masová gymnastika vytvářela ideální prostředí pro tvorbu a konzumaci symbolických obrazů ve velkém měřítku, stala se důležitým nástrojem pro řadu evropských národnostních hnutí devatenáctého století. Úspěšnému rozšíření masové gymnastiky jistě napomohlo i všeobecné zvýšení zájmu o sportovní aktivity, coby přímý důsledek průmyslové revoluce a s tím souvisejícího nárůstu volného času v běžné populaci v rozvinutých zemích. Masivní dostupnost post-industriálních forem volného času, jako organizovaného sportu a gymnastiky, byla usnadněna nárůstem populace v industriálních sídlech. Objevily se nové prostory pro fyzické, sociální a politické sdružování (Williams 1983).

Ve stejném období industriální modernizace posílila rozdíly mezi rozvinutým a zaostalým světem, čímž přispěla k novým formám sociální nespravedlnosti, zejména v nerozvinutých zemích. Průmyslová města byla přelidněna tisíci dělníků, kteří se museli přizpůsobit nelidským pracovním a životním podmínkám (srovnej například Stearns 1967). Veřejné přehlídky cvičících jedinců nabídly nové způsoby komunikace v období, kdy národní osvobození a sociální spravedlnost byly v centru všeobecné pozornosti. Komunikační síla masových gymnastických cvičení spočívala v jejich schopnosti ztělesnit sílu vytoužené komunity a klíčové koncepty třídního a národního boje, jako například vytrvalost a solidaritu, prostřednictvím široce dostupných a neobyčejně čitelných kódů lidských pohybů. Za cenu relativně nízkých nákladů zasáhla tato masová představení téměř okamžitě ohromné množství lidí, včetně těch nejchudších a nejméně vzdělaných, kteří byli schopni okamžitě dekodovat jejich sdělení.

Ke konci devatenáctého století již byla masová gymnastická cvičení silným sociálním prvkem v celé Evropě. Německé turnerské hnutí a český Sokol představovaly dvě nejvlivnější evropské nacionalistické organizace, přičemž obě byly založeny na příslibu vytvoření nového národního obrazu skrze prezentaci mladých, zdravých a silných těl vybudovaných důsledným a systematickým cvičením. Obě hnutí přilákala rozsáhlé davy jak na straně účastníků, tak obecnostva: jak ukázal Richard A. Woeltz (1977), zatímco kolem roku 1914 bylo stále nemyslitelné, aby obrovské davy sledovaly fotbalový zápas, více než padesátitisícové davy sledovaly masová gymnastická cvičení Turnfest v Německu. Podobně i sokolské slety přilákaly už v roce 1912 kolem tří set tisíc diváků (*Informační* 1994).

Zatímco turneři se zaměřili na zdůraznění etnické a rasové nadřazenosti svých členů a otevřeně deklarovali nenávisť vůči čemukoli a komukoli cizímu, jako například vůči Polákům, Francouzům, duchovním nebo Židům (Roubal 2001), sokolské hnutí propagovalo inkluзивitu, spíše než výlučnost. Jeho cílem byla konsolidace národa oslabeného staletými oprese; každého nového stoupence bylo tedy třeba a každý byl horlivě vítán. Co Čech, to Sokol se stalo hlavním sloganem hnutí, které nejenže mezi svými členy vítalo Židy a Němce- nefašisty, ale zároveň usilovalo o získání nových členů v Rusku, Polsku, Bulharsku a mezi jižními Slovany, ale i v Americe (Schutzner a Šimáček 1948).

Jindřich Fugner také navrhl, aby se pro zdůraznění otevřené a demokratické povahy Sokola členové mezi sebou oslovovali bratře a sestro, což mezi obyvateli českých zemí v šedesátých letech devatenáctého století způsobilo skutečný rozruch (Kosatík 2010). Po krátkém počátečním váhání Sokol navíc přijal mezi své členy i ženy (Schutzner a Šimáček 1948), čímž se radikálně odchýlil od striktně maskulinní ideologie turnerského hnutí. Turneři pocházeli ze sebejistého a prosperujícího prostředí, což bylo v ostrém kontrastu s podmínkami, v nichž byl založen Sokol. Na rozdíl od finančně silného a vládou podporovaného turnerského hnutí byl Sokol organizací, která podporovala fyzické, kulturní a intelektuální obrození malého a spíše nejistého českého národa, dusícího se pod dohledem Rakouska-Uherska.

Sokol byl stěží tolerován oficiální rakousko-uherskou mocí a často trpěl kvůli přísným organizačním restrikcím a finančním problémům. Když se v roce 1868 pokusili vůdci Sokola založit celonárodní unii sokolských jednot a jejím prostřednictvím připravit s dalšími mezinárodními slovanskými kluby velkou gymnastickou přehlídku v Praze, ministerstvo vnitra ve Vídni nepovolilo ani celonárodní organizaci, ani událost s tím, že by mohly podnítit nevhodné nacionalistické aktivity. Vídeň nicméně podporovala podobné sjednocující snahy mezi německým hnutím Turnern v rámci Rakouska-Uherska a národní turnerskou organizací v Německu (Dolanský 1973). Cíle sokolského hnutí a metody, kterými jich chtělo dosáhnout, tedy byly nutně značně odlišné. V úsilí o dosažení české národní nezávislosti bylo pro Sokol zdůraznění přátelství a spolupráce mezi jednotlivými národy, a zvláště pak mezi Slovany, nutností (Schutzner a Šimáček 1948). Myšlenka slovanské vzájemnosti byla českými Sokoly zvláště oblíbená, protože toto spojení pro ně přirozeně vyplynulo z podobného etnického původu slovanských národů a jejich sdílené historie útlaku druhou, většinou germánskou mocí.

Co Čech, to Sokol

Význam Sokola zdaleka přesahoval značný vliv, který mělo hnutí na své členy. Sokol, založený v roce 1862, sehrál důležitou roli v českého národním obrozeneckém hnutí a zůstal silnou politickou a kulturní silou do konce druhé světové války, a to i přes svou otevřeně deklarovanou nadstranickost. Jak poznamenal Marek Waic, zdůraznění nadstranickosti byl velice prozíravý tah: zatímco „koncem 19. století a za první republiky byly společenský život i ostatní tělovýchovné organizace v českých zemích a později v Československu stranictvím doslova prosyceny, Sokol si zachoval svůj nadstranický charakter. [...] Byl čistě národní“ (Waic in Waic, Roubal a Kolář 2010). Tato politická otevřenost umožnila Sokolu rekrutovat členy ze širokého spektra české společnosti. Následně byl pak Sokol schopen šířit své

myšlenky ve všech oblastech veřejného života, včetně parlamentu, ministerstev, statistických a zemských úřadů, soudů, pošt či policie (Waic 1997).

Zakladatel Sokola Miroslav Tyrš byl silně inspirován řeckým ideálem *kalokagathia*,² který označil za cíl nového hnutí. Tyrš rozvinul tuto myšlenku do sloganu „Ve zdravém těle zdravý duch“, s cílem propagovat fyzické cvičení jako prostředek nejen fyzického, ale i morálního a duševního obrození národa, který byl sužován pod tíhou hegemonie Rakouska-Uherska. Tyrš si byl vědom toho, že myšlenky svobody, rovnosti, bratrství a nezávislosti českého státu nebo slovanské vzájemnosti nemohly být prosazovány prostřednictvím přímého politického programu – rakousko-uherské úřady by okamžitě zasáhly. Místo toho se měl ponížený, nedůvěřivý a demoralizovaný národ sjednotit a „vytuzit“³ prostřednictvím veřejných masových cvičení.

Dalším krokem po stanovení cíle a volbě strategie byl výběr odpovídajícího jména, jež by symbolicky reprezentovalo hnutím definované typicky české vlastnosti. Volba padla na jméno Sokol. Podle Pavla Kosatíka existují alespoň tři hypotézy, jež vedly k volbě tohoto jména. To mohlo mít původ v názvu slovenského studentského časopisu, které si studenti zvolili jako symbol hrdosti, odvahy a vytrvalosti. Jiná teorie naznačuje, že bylo inspirováno jihoslovenským hnutím za svobodu, jež neslo stejné označení. Podle třetí varianty vybrali jméno samotní čeští cvičenci, protože nejadekvátněji reprezentovalo typicky české zvíře: silné, ačkoli menších rozměrů, inteligentní, odvážné tváří v tvář náročným situacím a věčně volné. Důležitý byl také fakt, že sokol byl vždy popisován coby vítězíci v soubojích nejen díky samotné síle, ale také díky své inteligenci a schopnostem (Kosatík 2010). Takové zobrazení bylo v souladu s ideologií sokolského hnutí, jež muselo zvrátit některé zjevné nevýhody českého národa, jako malou velikost nebo nedostatečný politický vliv v Evropě, v potenciálně výhodnou situaci. Malý český národ se tak měl soustředit na využití své Sokolem-třénované mysli a na svá jedinečná nadání, spíše než spoléhat na silné a sebejisté sousedy.

Sokolského cíle sjednotit geograficky, politicky a sociálně rozdělený národ bylo dosaženo nebývale rychle a účinně. Hnutí bylo jedinečné svou schopností přitahovat členy z širokého sociálního spektra a v krátkém čase se stalo největší dobrovolnickou organizací v zemi. Soudobí i pozdější pozorovatelé chválili Sokol za organizování aktivit, které „národně probouzely a posilovaly venkov, [...] sbližovaly všechny vrstvy národa, [...] a zároveň město s venkovem“ (Schutzner a Šimáček 1948: 43). Narozdíl od jiných krátkodobých událostí národního rozměru, jako byly různé formy odporu/povstání nebo revoluce, si sokolské gymnastické hnutí udrželo vliv nebývale dlouho, a mělo tak značný dopad na několik generací. Účast na sokolských sletech v nezávislém Československu, zejména během období první republiky, byla pro řadu lidí vyjádřením radosti z nově nabyté občanské a státní svobody. Sokolské slety se také několikrát odehrály v historicky velmi napjatých situacích, což byl zejména případ sletů z roku 1938 a 1948. V takových momentech bylo masové vyjádření národní jednoty nesmírně důležité – Sokol tak v těchto chaotických chvílích suploval chybějící politické či společenské platformy, které by národ sjednocovaly a povzbuzovaly. Marek Waic například hovoří

² Myšlenka *kalokagathia* (kalos – krásný, agathos – dobrý, vznešený) rozvinutá Platónem prosazovala harmonii duše a těla a byla pokládána za vrcholný cíl vzdělávání.

³ Větu „Tužme se!“ použil Tyrš coby jeden z hlavních sloganů sokolského hnutí.

o sletovém průvodu po XI. všesokolském sletu v roce 1948 jako o zdaleka největší demonstraci proti nastupujícímu komunistickému režimu až do konce 80. let (Waic in Waic, Roubal a Kolář 2010). Narozdíl od hudby, opery nebo divadla, jež působily na menší skupiny spíše pasivních diváků, byly v sokolském masovém tělocvičném hnutí aktivně zapojeny tisíce cvičících jednotlivců do (znovu)budování národního symbolismu samy a pro sebe. Žádné jiné národně obrozenecké hnutí nemělo takový kulturní a politický dopad na budování národní identity jako právě masová sokolská cvičení a představení.

Přestože zároveň se sokolských hnutím existovaly i jiné sportovní kluby a organizace,⁴ jejich oblíbenost nikdy nedosáhla úrovně Sokola. Počet členů Sokola stoupl ze 75 v roce 1862 na 1 004 987 v roce 1947 (Schutzner a Šimáček 1948: 83) – což v zemi s přibližně dvánácti miliony obyvateli (ČSÚ 1947) znamenalo nebývalý úspěch. Tělocvičny financované a budované Sokolem – sokolovny – je dodnes možné najít ve většině menších měst a někdy i na vesnicích i v těch nejdlehljších místech. Sokol sponzoroval stavbu mnoha sportovišť jako bazénů, závodních drah, říčních kanálů a jezdeckých areálů. Hnutí také vydatně podporovalo české kulturní a společenské činnosti jako hudbu, operu a divadelní představení, ale i národní plesy a přehlídky.

Význam Sokola však zejména pro členy hnutí sahal daleko za masová cvičení. Ideály organizace byly chápány většinou členů jako skutečná cesta ke smysluplnému životu, a proto se s nimi otevřeně a upřímně ztotožňovali. Od Sokolů se očekávalo, že povedou etický život a že budou svědomitě pracovat, aby zajistili vzdělání a prosperitu vlastních rodin, místních komunit a národa. Mnozí z nich tak pravidelně „trávili dovolenou chozením po horách a značením turistických stezek“ (Frýdlová 1998: 27) nebo strávili „veškerý volný čas cvičením v Sokolu, ochotnictvím v amatérském divadelním sboru, zpíváním v amatérském orchestru nebo četbou a zpěvem českých pohádek a písní dětem“ (Frýdlová 1998: 89–90). Prolínání sokolské ideologie s cvičením a zapojením do občanské komunity bylo dosaženo mnohem přirozeněji a účinněji než v případě spartakiád, kde, jak naznačím, došlo k radikálnímu oddělení ideologie, jejího mechanického zobrazení ve cvičení, a odosobnělého, externě organizovaného veřejného života.

Sokol svou společenskou roli překračoval pouhé sportovní hnutí – v očích mnoha veřejných představitelů, ale i obyčejných lidí se Sokol stal jedním ze symbolů nezávislého českého národa. Hnutí významně přispělo k vybudování československé sportovní a kulturní infrastruktury, a definovalo a ztělesnilo vysněné fyzické, intelektuální a morální vlastnosti českého národa. Jak poznamenal Edvard Beneš: „Vzestup našeho národa si nelze představit bez Sokola, bez sokolské myšlenky“ (cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 88). Zároveň v myslí řady Čechů, včetně Tomáše Garrigua Masaryka, „každý pravý, opravdu uvědomělý Sokol bude strážcem, tedy politickým a sociálním pracovníkem naší republiky, naší demokracie“ (Masaryk cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 88). Sokolem deklarovaná nadstraničnost

⁴ Jednou z nich byla malá dělnická sportovní organizace, která se později transformovala ve *Federaci dělnických tělocvičných jednot* – DTJ. Po roce 1948 využila komunistická vláda veřejných cvičení této organizace jako údajného originálního modelu pozdějších spartakiád, a příhodně tak opomněla mnohem větší vliv sokolského hnutí (například *Československý Sport* 1953, 1954, 1980).

tedy často protičečila roli, kterou Sokolu přisuzovali veřejní činitelé. Sokol byl nadstranický v rámci svých masových cvičebních aktivit, ale zároveň se od něj očekávalo, že se aktivně zapojí do obrany prvorepublikové demokracie, tak jak byla definována vládnoucími stranami. V určitých situacích dokonce suploval roli chybějící či nefunkční armády a policie (Waic in Waic, Roubal a Kolář 2010). Waic i Roubal shodně hovoří o stabilizační roli, kterou Sokol sehrál v období počátečního chaosu po 28. říjnu 1918, kdy sokolské národní strážce v krátkém, ale rozhodujícím období střežily sklady potravin, železnice a banky (Waic a Roubal in Waic, Roubal a Kolář 2010). Sokol měl tedy zaujmout úlohu národně stmelujícího, kulturně obrozujícího, ale i obranného hnutí, jakési super-organizace, která by časem přirozeně přerostla v harmonickou a svobodnou společnost. Jak napsal K. J. Beneš, „sokolství, sokolské bratrství, sokolská idea humanismu, sokolská harmonie mezi jedincem a celkem, uskutečňovaná dobrovolnou kázní a dobrovolnou spoluprací na společném díle, to vše bylo vždycky výrazem kořenné, prabytostné demokratičnosti českého člověka“ (cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 77). Sokol tak byl pro mnoho Čechů vyjádřením ideálního českého charakteru a cesty k tomu, jak jej dosáhnout. Představoval záchranu podřízeného národa stejně jako konečný, vítězný stav.

Individualizované kolektivy vs. kolektivizovaní jednotlivci

Během spartakiád došlo k oddělení veřejně povolaného a kontrolovaného těla a autonomní, byť umlčené mysli. Zatímco sokolští představitelé tvrdili, že v případě Sokola tělo a duch pracovaly téměř v souladu, neboť sokolská ideologie byla členy hnutí vědomě přijata, spartakiádní cvičenci zosobňovali široké spektrum oddělení těla a duše. Toto oddělení vyústilo až v téměř schizofrenní situaci totalitního subjektu, jehož veřejně vystavené tělo a tvář nekomponovaly se soukromou, potenciálně nekontrolovatelnou myslí.

I když byl Sokol stejně jako jeho komunistický nástupce v podobě spartakiád kolektivní aktivita, pouze sokolské hnutí nepotíralo prvek individuality v rámci masově cvičících těl. Zatímco sokolská kolektivita byla založena na dobrovolně se sdružujících jednotlivcích, spartakiádní kolektivita už aspekt dobrovolnosti často postrádala. Spartakiádní ideologie navíc poslušně replikovala komunistickou propagandu kolektivní identity, a záměrně redukovala individuální aspekt svých představení na zanedbatelné minimum. Hlavním cílem bylo úplné potlačení individuality a její nahrazení organizovanou masou téměř identických subjektů: socialistického lidu. Spartakiády reprezentují novou formu kolektivity, všezahrnující masu, která podporuje absolutní začleňování, tj. v konečném výsledku nerozlišuje mezi cvičícími jednotlivci a jejich publikem. Tato deklarace absolutní jednoty, „všeobjímající vyznání [...] ztotožnění všech se všemi, Čechů se Slováky, mužů se ženami, dětí a dospělých, dělníků a pracujících inteligence, lidu a strany, se týká ovšem také, ba především deklarace jednoty ‚lidu‘ a mocenských složek režimu“ (Macura 1992: 80–81).

Každý Sokol byl disciplinovaným členem organizované skupiny, ale v kontrastu s účastníky spartakiád si nicméně v rámci skupiny vždy udržel jistou formu autonomie. Ideály bratrství a sesterství a úplná rovnost mezi členy, ženy nevyjímaje, byla permanentně zdůrazňována v sokolských interních dokumentech, ale i v bulletinech, na plakátech a jiných veřejných materiálech. Záměrem správného sokolského cvičení bylo, podle Ferdinanda Pujmana, pohybové umění, kterým „jedinec opanuje tělo, aby z jeho vytříbených, zušlechtěných hnutí vystávala

jasně článkovaná, uměřená *skladba*, v níž se nezapře ráz jednotlivcův, byť i zástupové konali týž cvik, týž soujem posunků“ (cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 66, kurzíva původní). Básně a proslovy napsané o Sokolu se často obracely na čtenáře jako na bratry a sestry (srovnej Schutzner a Šimáček 1948, Mužík cit. in Zyka 1912). Sokol, coby jednotlivec osloven jednotlivě, byl v básních a člancích často vykreslen jako bojující za národní svobodu po boku slovanických bratrů (Mužík cit. in Zyka 1912). Podobně slogan „Sokol má bratra všude“ přispíval k celosvětovému rozšíření sokolských myšlenek. Jak v roce 1912 napsal Jar. B. Zyka (1912: 2): „Co Čech, to Sokol“ – to bylo ideálem Tyršovým, a toto heslo přenáší se zvolna do celého Slovanstva, „Co Slovan, to Sokol“.“ V neposlední řadě, narozdíl od účastníků spartakiád, kteří se často setkali jen jednou za pět let, a to výhradně za účelem společného představení, se mnozí Sokolové osobně znali, zvláště v menších městech, a pravidelně se scházeli i mimo cvičení.

Sokolský důraz na rovnost musí být odlišen od spartakiádního teatrálního zobrazení rovnostářství, jehož jediným cílem byla redukce kohokoli na status (ať už symbolicky, nebo reálně) pracujícího lidu. Záměrem spartakiád bylo ukázat masovost účastníků v kontextu jejich úplné homogenizace, v podobě sjednocených mas, československého lidu. Vladimír Macura v této souvislosti cituje Jana Kopeckého: „To největší, co nám tyto dny dávají, je právě ono prosté a mohutné ‚my‘, jehož sílu tady naplno pocítujeme“ (cit. in Macura 1992: 78).

V kontrastu s takovou interpretací rovnosti Sokol veřejně usiloval o dosažení demokratického a harmonického vztahu mezi svými členy a případně i v celé zemi. V rozpravě nad cíli Sokola K. J. Beneš napsal, že „sokolství má podstatný podíl na krystalizaci mravních a ideových základů moderního češství. Podřízení jednotlivce celku, avšak bez ethicky nepřijatelného útlaku jednotlivce celkem; individuální obětavost ve prospěch všenárodní věci“ (Beneš cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 78, kurzíva původní). Beneš, stejně jako řada dalších soudobých spisovatelů věřil že individuální služba celonárodním potřebám byla možná, aniž by se tím popřela subjektivní svoboda. Josef Kopta (cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 54) se domníval, že síla sokolského hnutí spočívala v dobrovolném, ale dočasném sjednocení lidí s odlišnými individuálními povahami, což stavěl do kontrastu s hrozivou válčující silou neidentifikované masy lidí. Podobně Jan Masaryk zdůraznil dobrovolný aspekt Sokola. „Ta dobrovolnost je to, co mne vždy u nás Sokolů zajímá a dojíhá. [...] sokolství [...] je vždy spontánní, prosté a pravdivé“ (Masaryk cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 13). Janův otec, prezident Masaryk, vykreslil sokolskou kázeň jako „naprosto nic mechanického; naopak, je to spíše souhrn myšlenek, a sokolského a národního ducha“ (Masaryk cit. in Najmanová 1994: 27). Období všeobecně vnímaného nebezpečí by bylo pro Sokol jedinou výjimkou ospravedlňující porušení povinnosti chránit individualitu vlastních členů. Zástupci hnutí odsouhlasili dočasné potlačení individuálních rozdílů, ale jedině z důvodu obrany vlastních členů. Po německé invazi v roce 1939 sokolští vůdci například zavedli pro Sokol velmi netypickou strategii „totálního splynutí jednotlivců s masami“, aby tak zachránili životy mnoha členů Sokola, sokolský majetek nebo dokumenty a informace strategické hodnoty. Evžen Koppl (cit. in Schutzner a Šimáček 1948: 74) popsal strategii Sokola následovně: „Počítá se s nejhorším. Sokolský a národní majetek mizí v úkrytu. Šíří se pokyny pro boj i podzemní práci. Známí stávají se neznámými, jednotlivci splyvají s celkem. Ztrácejí jména, mizí.“

I když Němci nátlakem zrušili sokolské hnutí v roce 1941 a popravili přes 3000 jeho členů, sokolské ilegální síť nadále fungovaly po dobu celé války. Přijetí strategie splynutí

jednotlivců s davem, díky níž se odhalení a identifikace staly mnohem složitější, úspěšně zachránilo život mnoha členům a nečlenům. Taková strategie pochopitelně nebyla nová – byla rozsáhle použita v různých historických a kulturních kontextech (špionáž, terorismus, povstalecké organizace atd.). Špioni nebo povstalecké skupiny považují splynutí s davem za určující a nezbytný rys jejich existence – aspekt, který je ochraňoval a zároveň jim nabídl možnost dosáhnout jakési svébytné individuální svobody. V protikladu k tomu sokolské hnutí pokládalo absolutní splynutí jednotlivců s davy za stav fundamentálně omezující jejich svobodu a přistoupilo k takovým dočasným opatřením pouze v extrémních, život ohrožujících podmínkách národní okupace.

Kromě ideologických a politických důvodů zde byla také kulturní a sociální racionalizace sokolského důrazu na organizovanou individualitu ve srovnání se spartakiádní obsesí organizovanou masovou kolektivitou. Navzdory relativně rozsáhlé sociální stratifikaci členů Sokola pocházela většina sokolských vůdců a členů, a to zejména ve větších městech, ze středostavovského buržoazního prostředí. Jejich sociální a kulturní poměry silně kontrastovaly s životními podmínkami členů komunisticky organizované Federace dělnických tělocvičných jednot, která byla později použita coby model spartakiád.⁵ Ochrana individuality a individuálních demokratických práv byly mimořádně důležité pro buržoazní střední třídu. Sokolská představení tak rezonovala jak s duchem utvářeného svobodného národa, tak s ideou podnikatelského pokroku v rychle se rozvíjející demokratické zemi. Potlačení individuálních prvků ve spartakiádě odráželo dramatickou sociální změnu v Československu po roce 1948. První dny nového režimu s sebou přinesly rychlou a vynucenou nivelizaci společnosti prostřednictvím znárodnění soukromého vlastnictví, rušení mzdových rozdílů a obecnou homogenizaci životních stylů. Ve společnosti formované kolektivistickou politikou centrálně organizovaného státu byla individualita rázem nedosažitelná a do jisté míry i nepodstatná.

Rozdíl mezi Sokolem a spartakiádami však nemůže být vnímán černobíle. Navzdory silnému důrazu na obranu individuality Sokol zcela neopustil myšlenku kolektivního jednání; jeho důraz na individualitu koordinovanou v rámci kolektivity často dosahoval úrovně, jež mohla být podezřele blízká pozdější komunistické ideologii spartakiád. I když bylo silně inspirováno klasickým ideálem cvičení a často se odkazovalo na sportování v antickém Řecku, sokolské hnutí prošlo krátkým obdobím rozporných až odmítavých postojů vůči modernímu olympijskému hnutí. To byl výsledek napětí mezi původním Tyršovým důrazem na kolektivní úsilí jako na jedinou odpovídající a efektivní sportovní aktivitu a olympijskou oslavou individuálních výkonů. Toto období odstupu od olympijských disciplín trvalo pouze krátce, od roku 1920 se sokolští sportovci účastnili her a mnozí i úspěšně (Kosatík 2010).

Podobně i mnoho komunistických spisovatelů, kteří po puči v roce 1948 horlivě podporovali myšlenku spartakiád, kritizovalo v období první republiky masové přehlídky sokolského hnutí právě kvůli jejich kolektivnímu obrazu. Spisovatelé tvrdili, že sokolské slety navrhují zkráslený obraz ideálního kolektivu. Například marxistický novinář Ladislav Štoll ve svém

⁵ Termín spartakiáda byl poprvé použit v roce 1921. Jeho tvůrce, J. F. Chaloupecký, který byl zároveň zakladatelem Federace dělnických tělocvičných jednot, uvedl, že byl při výběru jména inspirován historickou postavou Spartaka, v níž se prolínaly tři myšlenky: proletariát, sociální revoluce a tělesná výchova (Roubal 2001).

komentáři k sokolskému sletu v roce 1930 napsal: „Praha stane se opět jevištěm velikých vlasteneckých manifestací, nástup tisíců zdravých, vojensky disciplinovaných cvičenců nadchne přihlížející davy. Iluze pomíjivého obrazu mechanicky dokonalého výkonu, činnosti zdravého svalstva, strhujícího rytmu v hudbě pochodujících těl v rámci obarveného papíru utkví v hlavách diváků a bude jim zase načas zastírat skutečnost anarchie a třídního boje ve společnosti“ (Štoll cit. in Macura 1992: 79–80). V očích komunistických ideologů tato situace nemohla nastat v socialistické společnosti zbavené jakýchkoli třídních rozdílů a problémů. Koncept socialistické kolektivity (narozdíl od sokolské) tak v důsledku nemohl klamat, naopak, byl komunistickou propagandou opěvován jako ideál.

Jak naznačily tyto příklady, kolektiv a kolektivně sdílené formy života zůstaly mimořádně důležité jak pro Sokol, tak pro spartakiádu, ačkoli byly interpretovány odlišně. Účast v socialistickém kolektivním životě, jehož byly spartakiády důležitým projevem, předpokládala tichý souhlas na straně občanů s potlačením jejich individuálních vlastností a osobních potřeb. Narozdíl od komunistických organizátorů homogenních cvičících mas sokolští vůdci vždy zdůrazňovali individuální vlastnosti svých členů, ale zároveň od nich očekávali, že ochotně upozadí vlastní individualitu ve prospěch národního obrození. Například jim bylo doporučeno, aby na oficiální (nesokolská) shromáždění chodili v krojích, aby dodržovali specifická pravidla chování jak v soukromí, tak na veřejnosti, a doporučení se týkala i toho, jak trávit volný čas, jak psát korespondenci nebo dokonce vybavení domů (Kosatík 2010). Kniha Karla Jaroslava Obrátla publikovaná v roce 1898 doporučovala, aby si čeští Sokolové vybavili své domy ve zřetelně českém stylu s českým nábytkem a obrazy, které znázorňují scény z české historie nebo české národní hrdiny. Od Sokolů se rovněž očekávalo, že budou vést korespondenci s oficiálními místy výhradně v českém jazyce, včetně dopisů do zahraničí, a že odmítnou materiály napsané v němčině (Kosatík 2010).

Nicméně, jak poukázal Pavel Kosatík (2010), je velmi nepravděpodobné, že některá z těchto přísných pravidel byla skutečně dodržována, možná s výjimkou několika nadšených let během národního obrození. Sokolské instruktážní knihy, jako například Obrátilův manuál, byly jistě publikovány a čteny s respektem a vypovídaly o nesmírném vlivu, který měl Sokol na životy běžného českého obyvatelstva. Narozdíl od komunistické ideologie kolektivně sdíleného soukromého a veřejného života však sokolské publikace a iniciativy nikdy neusilovaly o úplné zrušení individuality nebo o absolutní otevření soukromého prostoru veřejnému dohledu.

Sláva a utrpení spartakiád

Lehkost, s jakou byly ideologicky zatížené spartakiády bez zásadnějšího úsilí přijaty českými obyvateli jako náhrada za sokolské hnutí, často udivuje dnešní pozorovatele. Jak je možné, že komunisty zjevně zmanipulovaná idea kolektivní soudržnosti byla českou veřejností akceptována relativně rychle a bez významnějšího odporu? Do jisté míry se ve všeobecném přijetí (či dokonce i nadšených oslavách) spartakiády odráží celonárodní potřeba hmotného vyjádření kolektivní jednoty. Ta byla v poválečném období a po roce 1948 obzvláště palčivě pocíťována. Národ se potřeboval stmelit a masová fyzická manifestace jednoty představovala téměř ideální formu. Navíc se v mnohohlavé ukázněné mase cvičenců často (alespoň

z dálky) stíraly kulturní, regionální a etnické rozdíly, což bylo v rozbouřené době po roce 1948 rovněž významné.

Dalším faktorem v masovém přijetí spartakiád byl postoj samotných členů Sokola. Ačkoli byla veřejná sportovní představení v Československu nesmírně populární i v období před komunistickým převratem (Holý 2001), jen málo sportovních organizací dokázalo přežít v novém politickém prostředí totalitního režimu, neboť v očích komunistické vlády nemohly správně odrážet nový, oficiálně stanovený obraz mas. Prostřednictvím neskrývané identifikace mas s pracujícími třídami totiž komunistická rétorika po roce 1948 pozměnila definici vnímání mas jako takových.

Po roce 1948 byly masy téměř výhradně reprezentovány dělnickou třídou, jež představovala středobod socialistického státu. Pracovní hrdinství dělnické třídy bylo oslavováno v proslovech během masových shromáždění, na transparentech v průběhu přehlídek a v písničkách, které se hrály a zpívaly na manifestacích. Oficiální propaganda začala běžně odkazovat na všechny československý lid jako na dělnický lid, zatímco příležitostně detailnější popisy se vždy držely zavedené hierarchie, podle níž byli dělníci uváděni jako první, rolníci jako druhí a inteligence třetí.⁶ Vladimír Macura ve své studii komunistické sémantiky cituje několik komunistických básníků, jejichž práce ukazuje povinné vlastnosti dělnické třídy pro nové masy: „šel komunista, bojovník [...]. Strana-člověk [...] a vyhrál zápas o dnešek, o zítřek, o čas, o věk, (je to člověk) jehož jméno je dělnická třída (J. Noha), „člověk proletář“ (J. Pilař)“ (cit. in Macura 1992: 20).

Ani Sokol, jakožto organizace, která nereflektovala nový obraz mas, se samozřejmě nevyhnul konfrontaci s režimem – hnutí pokračovalo po roce 1948 jen krátce a nebylo okamžitě zrušeno jen proto, že komunistická vláda jednoduše nemohla popřít jeho celonárodní popularitu. Systém komunistické propagandy ale okamžitě započal konstrukci zvráceného obrazu Sokola, který vykresloval organizaci jako zkorumpovanou, reakcionářskou a zejména zaměřenou proti dělnické třídě. Sokol byl zařazen mezi nežádoucí organizace brzy po posledním sletu v roce 1948,⁷ a jeho oceňované strategie k angažování tisíců lidí v podobě radostné a kontrolovatelné masové aktivity byly vyvlastněny komunistickými spartakiádami. Sokolové se tak ocitli v situaci, kdy nová vláda nebyla ochotna tolerovat jejich hnutí v původní podobě, ale podporovala jejich začlenění v rámci spartakiád. Pokud chtěli pokračovat ve veřejných tělocvičných aktivitách, museli „překousnout“ spartakiádní ideologii. Podle Roubala jich tak mnoho skutečně učinilo – nastalý ideologický rozpor vědomě potlačili, byli „schopni (to) uzávorkovat. Prostě nevnímali komunistickou propagandu a chápali to jako další účast na sletu, kde jsou nějaké rušivé prvky“ (Roubal cit. in Waic, Roubal a Kolář 2010). Takové „uzávorkování“ ale u Sokolů, transformujících se ve spartakiádní cvičence, nutně implikovalo vědomé oddělení mysli (a svědomí) od disciplinovaného těla. Jedině potom se mohli začlenit mezi ostatní spartakiádní gymnasty. Paradoxně bychom tak mohli Sokoly cvičící na spartakiá-

⁶ Příklady takového postupu je možné najít v řadě dobových novin a časopisů, jako v *Rudém právu*, *Mladé frontě*, *Práci* nebo *Mladém světě*.

⁷ Komunistická vláda původně propagovala sjednocenou tělovýchovu pod hlavičkou Sokola jako v té době největší a nevlivnější organizace, ale v padesátých letech už opět systematicky pokračovala v perzekuci Sokola a jeho hlavních představitelů (například *Československý sport* 1954).

dách vnímat jako mnohem poslušnější a dobrovolně nadšené zástupce komunistických mas než ostatní, většinou pasivně zapojené nesokolské spartakiádní účastníky. Narozdíl od nesokolských cvičenců si totiž Sokolové byli vědomi hlubokého ideologického rozkolu mezi sokolskými a spartakiádními aktivitami, a i přes tento rozpor se dokázali nadchnout pro spartakiádní stádnost. Je však diskutabilní, jak se tento paradox odrážel i v případech pozdějších spartakiád, které se sice vizuálně více a více podobaly sletům, ale cvičenců-původních Sokolů v nich logicky ubývalo. Spartakiády osmdesátých let jsou v podstatě mechanické události s minimem skutečně nadšených cvičenců v řadách dospělých, bojující s nedostatkem zájmu zejména mezi těmi muži, kteří historicky tvořili nejsilnější základnu sokolské organizace.

Vrcholem jak sokolských sletů, tak spartakiád bylo veřejné masové představení cvičících těl. Nepřetržitě zkoušení a trénink tedy nesměřovaly jen k silnějším a zdravějším individuálním tělům, ale zejména k jejich veřejnému vystavení jako organizované multiplicity, coby reprezentace specifického ideologického diskurzu. Hlavní důraz sokolských sletů a spartakiád byl kladen na krásu a výkon disciplinované polyfonie těl, řečeno terminologií Foucaulta (Foucault 1995), spíše než na krásu jednotlivých sportujících těl, ať už se jedná o skutečného sportovce nebo o mramorovou sochu v muzeu.

V díle *Dohlížet a trestat* Foucault (1995) nastínil, jak bylo v 18. století dosaženo disciplinární transformace individuálních těl kromě jiných metod i fyzickým tréninkem a cvičením. Jak Foucault ukázal, tento nový typ disciplíny těla odděluje moc od těla tím, že ji „na jedné straně proměňuje ve schopnost a způsobilost, kterou se snaží zvýšit, a na straně druhé obrací směr energie a moc, jež může být jejím produktem, a proměňuje je ve vztah naprosté podřízenosti“ (Foucault 1995: 138). Podle Foucaulta se techniky kontroly těla v 18. století proměnily třemi významnými způsoby. Za prvé, škála kontroly se přesunula od zacházení s tělem jako celkem, nerozložitelnou jednotou, k detailní kontrole individuálních pohybů, gest a postojů. Za druhé, předmět kontroly se změnil z chování nebo řeči těla k výkonnosti jeho pohybů. Za třetí, objevily se nové způsoby kontroly – konstantní, nepřerušovaný dohled nad procesy tělesných aktivit spíše než nad jejich výsledkem. Disciplinovaná těla byla také distribuovaná a organizovaná v prostoru jinak než dříve – nejdůležitějším faktorem se stala jejich neustálá viditelnost a schopnost okamžitě reagovat. Viditelnost dohlížející moci se zmenšila s tím, jak se zvětšila viditelnost cvičících těl; v důsledku toho bylo pravidlo příkladného výkonu nahrazeno principem elementárního tréninku.

Jak sokolské slety, tak spartakiády představují silně ceremoniální vystoupení kombinující veřejné sledování s veřejným zobrazením disciplíny. Foucaultovy postřehy o nových technikách kontroly těla ale rezonují spíše s totalitními spartakiádami než se sokolským hnutím. Zatímco Sokol začlenil do své ideologie myšlenku příkladného výkonu, spartakiády sledovaly výlučně princip elementární disciplíny. Jak už jsem uvedla dříve, sokolská ideologie byla založena na budování komunity organizovaných, ale zřetelně individualizovaných jednotlivců, kteří se dobrovolně sdružují, aby vytvořili silný, zdravý a morálně povznesený národ. Většina členů Sokola v malých obcích a městech se osobně znala a všichni sokolové se aktivně podíleli na volbě nových vůdců, starostů a starostek, kteří byli vždy ceněnými trenéry a učiteli. Sokol byl stylem života – nedefinoval jen podobu fyzického cvičení, ale i jiných součástí existence.

Disciplinační účinek spartakiád měl podle komunistických ideologů být dlouhodobý, ale ve skutečnosti byl omezen na zhruba dvacet minut samotného představení a potenciálně

i na dobu přípravných tréninků. Kromě samotné události a přípravy na ni měl „duch spartakiád“ zanedbatelný a krátkodobý efekt na mysl běžných Čechů. Ideologie spartakiád zrušila vše, co bylo osobní nebo příkladné, a do popředí vnesla masy anonymních subjektů, kteří se často viděli poprvé až při zkoušce nebo dokonce při závěrečném představení.

V sokolském smyslu slova nebyli na spartakiádách žádní vůdci – mezi fotografiemi spartakiádních mas z ptačí perspektivy se někdy objevil snímek cvičence nebo cvičenkyně se jménem, ale důvodem výběru té které osoby nebyly její specifické vlastnosti, zkušenost nebo respekt druhých, ale spíše to, že daný jednotlivec představoval krásu „našich žen“, sílu „našich vojáků“, dovednost „našich mužů“ nebo mládí „našich dětí“.

Na symbolické rovině jak Sokol, tak spartakiády využili představy poslušného sportujícího těla jako manifestace nového sociálního diskurzu. Soudobí komentátoři sokolských sletů a komunistických spartakiád dokonce používali podobně vzletné fráze, aby popsali tato cvičení jako „triumf masy organizované přesnými čísly“ (Karel Čapek o sletech, cit. in *Památník 1932*: 25) nebo „tisíce disciplinovaných cvičících těl“ (Vilém Mucha o spartakiádách in *Československý sport 1953*: 14). Téměř identické fotografie řad usmívajících se mužů a žen při cvičení, vzrušeného obecenstva a nekonečných zástupů perfektně zorganizovaných účastníků dokumentují jak sokolské slety, tak spartakiády. I tak však zůstává mezi těmito dvěma typy disciplinovaných těl jeden významný ideologický rozdíl. Pro Sokol symbolizovali geometricky uspořádaní atleti diskurz svrchované moci svobodného národa. Pro spartakiádu svrchovanou moc monolitického totalitního státu. Cvičící spartakiádní těla nebyla jen systematicky rozprostřena v prostoru, precizně vytrénována a označena a vzájemně prokombinována pomocí přesného systému příkazů; všechny tyto disciplinární aktivity byly zároveň prezentovány jako zásadní důkaz pevného odhodlání účastníků aktivně se podílet na společném cíli: budování socialistické utopie.

Cvičící ženy a muži na spartakiádách nezastupovali sebe jako jednotlivce, ale jednotné masy. Jak deklaroval prezident Zápotocký (*Rudé právo 1955*: 1) v úvodním projevu u příležitosti spartakiády v roce 1955: „Dnes na Strahově promluví masy.“ Spisovatel Sergej Machonin (cit. in Macura 1992: 81) deklaroval, že „šestnáct tisíc chlapců a děvčat [...] je jedna bytost“, a básnička Jarmila Urbánková (cit. in Macura 1992: 81) přirovnala cvičící ženy k modrému přílivu „zaplavujícímu strahovskou líchu“, kdy je „darmo v něm vyhlídat / tu jednu, tu tvoji – / v moři žen utonula, / v písni se rozplynula“. Jak ukázal Vladimír Macura (1992), témata, jež by normálně vyvolávala pocity úzkosti (ztráta milované osoby, utopení/rozplynutí se), jsou transformována do jiné perspektivy, která kompenzuje ztrátu identity příslibem dosažení nového a vyššího horizontu standardizované uniformity.

Komunistické spartakiády tak byly charakterizovány striktně homogenními davy a řádem. Konkrétní jednotlivce ze sokolských dobrovolných sportů a sdílených komunálních aktivit nahradily monolitické spartakiádní masy, jež spočívaly v jednotě tisíců identických těl, shromážděných a vystavených pouze dočasně a bez jakýchkoliv předchozích sociálních nebo kulturních vazeb. Právě toto propojení a prorůstání tělocvičných aktivit s životem lidí v místních komunitách je něco, co se spartakiádním organizátorům přes veškerou ostentativní snahu nepodařilo obnovit. Radostná setkávání cvičenců mimo rámec veřejných představení se odehrávala povětšinou jen na stránkách a fotografiích propagačních materiálů. Ve skutečnosti totalitní režim o skutečné obnovení kulturně-sociálních vazeb mezi lidmi ani neusiloval – zejména doba normalizace se vyznačovala naprostou stagnací veřejného společenského

života a režimem podporovaným konzumerismem představujícím bezpečnou náhražku aktivního společenského diskurzu (srovnej například Havel 1986, Ash 1999).

Sokol, tedy člen sokolského hnutí, byl dobře trénovanou a disciplinovanou osobou oddanou vlastní zemi a komunitě, ale často také bojoval s vlastními chybami a nedostatky či s vrtochy počasí. Publikace a fotografie Sokola zmiňují nebo ukazují organizační a osobní chyby, jako například incident, k němuž došlo při sletu v roce 1932, kdy několik žen pochodujících na hlavní plochu nemohlo najít své místo. Následující chaotické přeskupování se odehrávalo přímo před očima prezidenta Masaryka, jehož komentář k dané věci zdůraznil ocenění nefalšovaného úsilí, s nímž se ženy snažily chybu napravit (*Památník* 1932).

Veřejné přiznání takových nedostatků a diskuse o nich naznačují, že organizátoři a atleti jsou si vědomi jednotlivých individuálních rozdílů mezi lidmi, stejně jako nemožnosti zcela vždy udržet všechny události a lidi pod kontrolou. Současně takové diskuse předpokládají, že jednotlivci budou reagovat na nastalou neočekávanou situaci způsoby, které nejsou předem připravené a schválené. Sokolský sportovec zůstává vždy poněkud nepředvídatelný, což jej odlišuje od perfektně poslušného účastníka spartakiád, který je redukovatelný, slovy Petra Roubala, „na analytickou jednotku, průsečík os x y řízený, kontrolovaný a analyzovaný z jednoho centra“ (Roubal 2001: 140).

V kontrastu se sokolskými slety se chyby v dokonalém světě komunisticky kontrolovaných spartakiádních zpráv nestávaly a ani se stát nemohly. Spartakiáda představovala pro komunistickou propagandu událost, jejíž důležitost přesahovala pouhé sportovní nebo národnostní cíle – byla to událost symbolizující nové formy života. Účastníci spartakiád byli ztělesněním režimu a jeho nezlomitelné jednoty s lidem. V důsledku toho nemohlo nic, ani nepříznivé počasí, zmařit spartakiádní představení. Nový režim byl neporazitelný a to platilo i pro spartakiádní cvičence a jejich diváky: očekávalo se, že budou čelit i těm nejextrémnějším podmínkám. Fotografie vojáků obalených bahnem během spartakiády v roce 1985 jsou pravděpodobně jedním z nejslavnějších zobrazení absurdních vrcholů dosažených kolektivní poslušností. Z tváří a výrazů vojáků je zjevné, že ačkoli nemají ze cvičení žádné potěšení, pokračují dál, protože se samozřejmě nepočítá s tím, že se cvičení pozastaví do doby, než terén uschne. Během podobného prudkého deště při sokolském sletu v roce 1907 opustilo všech 2304 žen plochu poté, co nějakou chvíli zápasily s počasím. Jejich představení bylo později přeloženo a konalo se další den před stovkami tisíc návštěvníků, kteří přišli právě na toto přeložené cvičení (Schutzner a Šimáček 1948).

V případě spartakiád nebyl na přeložení představení žádný prostor, neboť by to mohlo vypovídat o slabosti cvičících sportovců, jejich obecnosti, a v důsledku i systému. Jedním z nejdůležitějších cílů spartakiád bylo demonstrovat absolutní připravenost země a jejího lidu. „Připravení k práci a obraně vlasti“ bylo uvedeno v roce 1955 na hlavní bráně Strahovského stadionu (Petišková 2002: 74). Spartakiády nepředstavovaly jen tělesnou zdatnost a sílu nového národa, ale zejména odlišný stav mysli socialistických mas. Spartakiády byly manifestací, nikoli oslavou lidské odhodlanosti a jednoty.

Na první pohled se zdálo, že řady sokolských cvičenců byly pouze nahrazeny stále komplexnějšími geometrickými vzory spartakiád s prolínajícími se liniemi, barevností a hbitě se proměňujícími sestavami. Ale s přesunutím pozornosti od cvičících jednotlivců k obrazům, jež tvořila jejich těla, se ve spartakiádách proměnilo i pojetí jednotlivce. Jinými slovy,

v reflexi myšlenek Pierra Bourdieu (1988), ačkoli sportovní aktivita zůstala téměř nezměněna, změnil se dominantní sociální význam, který jí byl přiřazen.

Sokolské bratry a sestry nahradili spartakiádní soudruzi, a myšlenka národního obrození byla nahrazena doktrínou státního socialismu. Spartakiády odstranily etický a komunální prvek sokolských představení a nahradily ho estetickým, státem předepsaným imperativem. Tento imperativ byl účinný a přijatý téměř bez odporu právě proto, že byl aplikován výhradně tělesně. Zatímco mysl spartakiádních účastníků byla potenciálně nekontrolovatelná, jejich těla byla plně a viditelně pod kontrolou. Bourdieu v této souvislosti hovoří o vztahu těla a toho, co je francouzsky označováno *l'esprit de corps*: „Pokud většina organizací, jako je církev, armáda, politické strany, průmyslové podniky, příkládají tělesné disciplinaci takovou důležitost, je to tím, že poslušnost je do velké míry založena na víře a víra je to, co *tělo (corps)* snese, i když už *mysl (l'esprit)* řekne ne“ (Bourdieu 1988: 161).

Spartakiádní těla byla oddělena od mysli; oproti sokolským cvičencům bylo jen velmi málo účastníků spartakiád ke cvičení silně a nezávisle motivovaných; chybělo jim sokolské nacionalistické nadšení, stejně jako jakýkoli jiný typ sdílené aspirace. Pokud se členové Sokola účastnili dobrovolně a nadšeně, většina spartakiádních účastníků tak činila z důvodů cynické poslušnosti nebo jen aby se vyhnuli většímu zlu, jakým byly různé disciplinační praktiky v práci, ve škole nebo v armádě.

Komunistická vláda tak musela věnovat velkou pozornost tomu, aby zajistila, že masové podívané budou fungovat, a budou interpretovány správně. V důsledku neustále pokračujícího poklesu zájmu o účast na masových cvičeních byli sportovní instruktoři, učitelé tělesné výchovy stejně jako funkcionáři komunistické strany vzděláváni k důslednějšímu motivování potenciálních cvičenců. V letech, kdy se konala spartakiáda, produkovaly noviny, časopisy, rádio a televize co nejvíce článků a pořadů o spartakiádě, ale i o všeobecném politickém a kulturním významu masových aktivit. V článku „Ideologická otázka masových cvičení“ ředitel Institutu tělesné výchovy a sportu Ladislav Serbus (1954: 12) uvedl: „je nezbytné, aby se vlastnosti typické pro masová cvičení staly i vlastnostmi běžných socialistických občanů.“ Serbus tvrdil, že tento cíl mohl být dosažen, jedině pokud budou všechna fyzická cvičení a sportovní aktivity vědomě spojeny s ideologickými cíli socialistického rozvoje. Jak řekl, každý sportovec musí pochopit, že „čím více a čím lépe se připravuje v průběhu spartakiádního nácviku, tím lepším pracovníkem se stává, a tím lépe je schopen bojovat za obranu vlasti“ (Serbus 1954: 12). Serbus také argumentoval, že obecnost musí vnímat představení jako úchvatné prezentace s masivní ideologickou silou, neboť mysl obecnosti může být nejlépe formována právě prostřednictvím estetické zkušenosti. Každý, jak cvičící, tak ti, kteří se dívali, museli být přesvědčeni, že: „taková krása a dokonalost je možná pouze díky socialismu a pokrokovému prostředí, které vytváří“ (Serbus 1954: 12).

Individualita ve spartakiádách je tedy pouze *funkční*, čímž je radikálně odlišná od sokolských *reprezentujících* cvičenců. Účastník spartakiád je prvek, stavební kámen, anonymní částice, jejíž existence je důležitá potud, pokud dokonale zapadá do mechanismu cvičebního vzoru. Bezejmennost byla dokonce oslavována ve spartakiádních básních a člancích: „Může-li tisíc lidí na jeden jediný povel, tisíc, přes tisíc lidí, kteří se neznali, neznají svoje jména [...] mohou-li na jeden povel vytvořit zahradní záhon, [...] není důvodu zoufat, člověče, soudruhu, nad tím, co uložil nám náš nejnáročnější zítřek“ (Vítězslav Nezval in Dolanský 1973: 77).

Spartakiády dosáhly organizační dokonalosti skrze přesnou organizaci těl-jednotek podle společného rytmu, díky němuž byla těla plně kontrolovatelná a čitelná. Jak ukazuje Petr Roubal, tento rytmus je rytmem řádu, nikoli hudby, dokonce i když je představení míněno jako tanec: „Jednotný rytmus umožňoval, aby byla skladba předvedena nejen naprosto jednotně, ale také aby každý cvičenec prováděl simultánně s ostatními jiný cvičební prvek, aniž by se přitom odchýlil od stanoveného řádu“ (Roubal 2001: 11). Rytmus cvičících mas pak ideálně představoval rytmus veškerého socialistického lidu. Kromě záměrného stírání odlišností mezi spartakiádními cvičenci samotnými se totiž novináři, spisovatelé a básníci zaměřili i na popírání hranic mezi cvičenci a jejich publikem: básník František Kožík tak popisoval „tep srdcí [diváků], tlukoucích zároveň se srdci cvičících“, a mladá básnička Jana Štroblová deklarovala „A stane se, / že lidé na tribunách / najednou všechna / srdce uslyší“ (Kožík a Štroblová cit. in Macura 1992: 78). Oficiální vize kolektivního života tak sjednotila obecnstvo a cvičence v jednu homogenní entitu.

Závěr

Ambicí ideologických tvůrců spartakiád bylo dosáhnout mnohem dále za pole cvičenců a ovlivnit organizaci každodenního života. Mnoho komunistických politiků požadovalo, aby byla spartakiádní disciplína přenesena i do jiných sfér socialistické společnosti. Tvrdili, že „vždyť se to konečně týká všech lidí, aby uměli dobře pochodovat“ (Mucha 1956: 17). Nicméně, jak tato esej naznačuje, masové zapojení v organizovaných gymnastických přehlídkách ovlivnilo lidské mysli jiným způsobem: dočasně je oddělilo od veřejně organizovaného těla. Spartakiádní cvičení tak mělo daleko ke každodennímu sdílenému zaujetí, tolik charakteristického pro sokolské aktivity.

Spartakiády komunistické vládě poskytly model poslušnosti, který měl pomoci očistit pohyb od „nepěkných mimovolných návyků“ (Marie Majerová cit. in Macura 1992: 81) a obnovit „moment řádu (nikoliv jako) vnější princip [...], ale spíše [...] vnitřní podstatu v běžném životě deformovanou, a teprve taktó konečně postižitelnou“ (Macura 1992: 81). Perfektně synchronizovaná masová cvičení symbolizovala vítězství socialistického režimu nad nesocialistickými vlastnostmi, jakými byly nepořádek a odlišnost. Nahrazením příkladného a reprezentačního elementárním a funkčním posílily spartakiády oficiální obraz kontrolované kolektivity. Organizovaní spartakiádní cvičenci mechanicky následovali nastolený rytmus a řád a předváděli jej kdekoli, za jakýchkoli podmínek. Paradoxně byly pak stovky tisíců těchto zdánlivě stejných těl cvičících v dokonalé jednotě prezentovány komunistickým režimem jako mocný znak lidského spontánního zapojení do budování společné budoucnosti (srovnej Roubal 2001, Macura 1992). Dokonce i někteří zahraniční pozorovatelé žasli nad těmito velkolepými událostmi a psali o nich nadšené zprávy, aniž by si byli vědomi dokonale orchestrované iluze, jíž se stali obětí. Dadaista Tristan Tzara, který navštívil spartakiádu v roce 1955, euforicky prohlásil: „Cítím se tu v samém středu svobodných a šťastných lidí, vědomých si skvělých perspektiv“ (Tzara cit. in Macura 1992: 84).

Konec komunismu znamenal pochopitelně i konec spartakiád. Jejich forma utváření iluze jednotné společnosti byla obsahově prázdná, a proto zbytečná, v nově utvářeném politickém prostředí ji nahradily spontánní shromáždění protestujících lidí. Tyto revoluční „otevřené“,

a tudíž nekontrolovatelné davy stály ve zřetelném protikladu k „uzavřeným“ poslušným masám (srovnej Canetti 2000) komunistického režimu. Ačkoliv přípravy na spartakiádu, která se měla uskutečnit v létě roku 1990, byly v plném proudu, organizátorům se nepodařilo přesvědčit národ o smyslu spartakiád v demokratické společnosti. Ale ani Sokol, nadšeně obnovený veterány hnutí, nebyl zpočátku schopen přitáhnout davy nových členů. Původní filozofie sokolského hnutí nedokázala oslovit zejména mladé lidi, navíc sokolská veřejná cvičení pro mnohé stále zaváněla umělým spartakiádním nadšením. Trvalo určitou dobu, než se Sokol, podle slov svých členů, „vymanil [z krize] a znovu přitáhl mládež k sobě“ (František Kolář in Waic, Roubal a Kolář 2010) a v nově obnovených sokolských jednotách se pak důraz přesunul k individuálním sportovním odvětvím (moderní gymnastika), případně k moderním skupinovým sportům (florbal, volejbal), tedy daleko od masových synchronizovaných cvičení. Odklon od kolektivní produktivity se odehrál i v rámci ekonomické transformace společnosti, která s návratem ke kapitalismu opět zdůraznila individuální projev a výkon. Jednotné masy se rychle vytratily z titulních stránek novin, ale mizí postupně i z veřejných prostranství. Davová pospolitost se v současné české společnosti často přesunuje z fyzických shromáždění na veřejných prostranstvích do nefyzických forem virtuálních sociálních komunit. Postmoderní masy stále cítí intenzivní potřebu se sdružovat, ale z bezpečí (a pohodlí) svých domovů. Veřejně utvářená symbolizace národní identity a kolektivní pospolitosti se tak přesouvá do prostoru, který se vymyká kontrole, a nově definuje potenciál masových politických a sociálních aktivit.

Přeložil Dino Numerato

Literatura

- ASH, Timothy Garton. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. London: Penguin Books, 1999. ISBN 0-140-28392-7
- BOURDIEU, Pierre. Program for a Sociology of Sport. *Sociology of Sport Journal*, Volume 5, Number 2, May 1988, s.153–161.
- CANETTI, Elias. *Crowds and Power*. London: Phoenix Press, 2000. ISBN 1-84212-054-9
- COLE, Cheryl L.; ORLIE, Melissa A. Hybrid Athletes, Monstrous Addicts, and Cyborg Natures. *Journal of Sport History*, Volume 22, Number 3, March 1995, s. 228–239.
- ČESKOSLOVENSKÝ sport, čísla publikovaná v letech 1953, 1954, 1980.
- ČESKÝ statistický úřad, Praha. Souhrnné zpravodajství z roku 1947.
- ORSOLYA, Dano; ROUBAL, Petr (Eds.). *Bodies in Formation. Mass Gymnastics under Communism*. Budapest: Open Society Archives at Central European University, 2001. ISBN 963 85230 6 9
- DOLANSKÝ, Julius (ed.). *Sto deset let Sokola*. Praha: Olympia, 1973.
- ELLUL, Jacques. *The Technological Society*. London: Random House, 1971.
- FOUCAULT, Michel. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books, 1995. ISBN 0-679-75255-2
- FRÝDLOVÁ, Pavla (ed.). *Všechny naše včerejšky*. Praha: Centrum genderových studií, 1998. ISBN 80-902367-0-7
- HAVEL, Václav. *Living in Truth*. London: Faber and Faber, 1986. ISBN 0-571-14440-3
- HOLÝ, Ladislav. *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Přeložil Zdeněk Uherek. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. ISBN 80-85850-97-4

- KOLEKTIV autorů, *Památník 9. Sletu*. Praha: ČOS, 1932.
- KOSATÍK, Pavel. *České snění*. Praha: Torst, 2010. ISBN 978-80-7215-393-0
- MACURA, Vladimír. *Šťastný věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha: Pražská Imaginace, 1992. ISBN 80-7110-100-1
- MUCHA, Vilém. in: *Československý Sport*, č. 81, říjen 1953, s. 14.
- MUCHA, Vilém. *První celostátní spartakiáda 1955*. Praha: Státní tělovýchovné nakladatelství, 1956.
- NAJMANOVÁ, Hana. *Sokolské slety: 1882–1994*. Praha: interní publikace ČOS, 1994.
- PETIŠKOVÁ, Tereza (ed.). *Československý socialistický realismus 1948–1958*. Praha: Gallery, 2002. ISBN 0-86010-61-9
- RUDÉ právo*, 5. května 1955.
- SCHUTZNER, Miroslav; ŠIMÁČEK, Jiří (eds.). *Lví silou*. Praha: Máj, 1948.
- SERBUS, Ladislav. Ideologická otázka masových cvičení. *Tělesná výchova a sport*, č. 6, červen 1954, s. 11–15.
- SEZNAM sokolských sletů, Informační leták Československé obce sokolské. Praha: ČOS, 1994.
- STEARNS, Peter N. *European Society in Upheaval*. New York: The Macmillan Company, 1967.
- WAIC, Marek; ROUBAL, Petr; KOLÁŘ, František. Rozhovor pro ČT24, Historie.cs (eu): Vlasti služ, tělo tuž, 23. října 2010.
- WAIC, Marek. *Sokol v české společnosti 1862–1938*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta tělesné výchovy a sportu, 1997. ISBN 80-238-3287-5.
- WEBER, Eugen. Gymnastics and Sports in *fin-de-siecle* France. *American Historical Review*, Volume 76, February 1971, s. 70–98.
- WILLIAMS, Raymond. *Culture and Society: 1780–1950*. New York: Columbia University Press, 1983. ISBN 0-231-05701-6
- WOELTZ, Richard A. Sport, Culture and Society in Late Imperial and Weimar Germany: Some Suggestions for Future Research. *Journal of Sport History*, Volume 4, Number 3, March 1977, s. 295–315.
- ZYKA, Jar. B. (ed.). *Sokolský slet ve Světozoru*. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1912.

Autorka

Mgr. Vanda Thorne, M.A., Ph.D. se zabývá výzkumem masové mentality, sociálních uskupení a kolektivních aktivit v totalitních a post-totalitních režimech. V současné době vyučuje sociologii na New York University in Prague a v programu Council on International Educational Exchange v rámci UK Praha.

Kontakt: vandathorne@hotmail.com